

Szeged települése.

Első települési nyomok. Ha Szeged településének első nyomait a történelmi Szeged belső területén keressük, nem járunk helyes úton; mert ahogy az egyes városok településének földrajzi okait nemcsak magának a helynek földrajzi körülményei szabják meg, hanem a hozzátartozó egész vonzási terület viszonyai, úgy a legprimitívebb település nyomai is lehetőleg szélesebb kiterjedésű, lehetőleg azonos körülmények közt lévő vidékeken keresendők. Ha ilyen irányelvek mellett szólunk Szeged első települési nyomairól, akkor a mai Szeged határát jóval túlhaladó, ma már többé kevésbé ismert emberi telepek leleteiről, mint a lakottság kétségkívüli bizonyítékairól kell elsősorban megemlékeznünk. Figyelemmel kell lennünk e helyekre már azért is, mert e helyeknek sorozatos ismerete kétségkívül összefügg a terület történelmi, vagy történelem előtti vízrendszerével is. Ezt a vízrendszert részben természetes, részben mesterséges magaslatok, dombhátak, vagy halmok kísérik végig, melyek a primitív ember településére az egyedül alkalmas területet nyújtják a szinte beláthatatlan mocsaras területek között.

Abból a kevés prehisztorikus anyagból, amely vidékünkön határozott lelőhelyről rendelkezésünkre áll, kétségkívül megállapítható, hogy a történelem előtti idők legrégibb korát, a paleolitikot kivéve, minden korszaknak vannak emlékei azon a területen, melyet Szeged településének tárgyalásakor figyelembe kell vennünk. Ez a terület, mint már említettem is, messze túlhalad a mai közigazgatási határokon.

Bár kétségkívüli, hogy a leletekben előforduló eszközök anyaga nem biztos korhatározó, mert e primitívebb eszközök egy fejlettebb kor anyagában is előfordulhatnak, mégis valószínűnek látszik, hogy a területen előforduló neolitikus korra emlékeztető kőeszközök tényleg annak a kornak emlékei. Ezek szerint már a kőkorszakbeli ember alkalmas telephelynek találta a *sövényházi* vidéket, amiről az ott talált pattintott és csiszolt szerpentin kövész tehet tanuságot. De több ilyen szórványos lelet is fordult elő. A *teési* és *szatymazi* kőbalták mellett a *tápei Lebősziget*-en talált kovapengék, szilánkok és nucleusok, a *csanyi* kőbalta, a *rőszkei* kovapenge, a *rábéi* simított vagy lyukas kövésők és kalapácsok és az *Oroszlámos* mellett talált szilánkok és pengék is minden valószínűség szerint a neolit kor emlékeit őrzik.

Pulszky Ferenc: A rézkor Magyarországon c. munkájában Szeged vidékéről is megemlékezik. E kornak egyetlen emléke vidékünkéről az úgynevezett „*szilléri kincs*”, mely réz szerszámokat tartalmaz.

Ha már az átmeneti időben lakott hely Szeged környéke, elképzelhető, hogy a *bronzkorban* mindinkább szaporodik telepeinek a száma. Természetes, hogy az e korhoz számítható emlékek kőemlékekkel vegyesen jönnek elő, ami még akkor is megtörténne, ha az egyes telepeken előforduló kultúrtelegek gondosan, külön kezeltettek volna. De mivel itt legnagyobbbrészt szórványos leletekről, vagy nem egészen modern ásatások adta anyagról van szó, sokszor nagyon kevert anyaggal

találkozunk. Ha e leletek fekvése hitelesítő ásatásokra szorul is a bronzkori telepek léte már most sem szorul újabb bizonyítékokra. Az e korból felszínre került emlékek már *gabonatermelő kultúráról* beszélnek. S ennek a kultúrának egyik telepe már a mai *Felsőváros* területére esik. A Sándor-utcában talált sarló kétségtelen bizonyítéka ennek. A felsővárosi fekete földeken már ezidőben is arany kalászhok ringottak. De bizonyítja e kornak itteni kultúráját a *percsorai* zsugorított temetkezésből származó kés és a *szeged-zákányi* kard és lándzsa is. A szomszédos *Dorozsma* területén talált fejszék és vésők is beszélnek e kor telepeiről.

A történelem előtti idők kétségtelenül, mint ezekből is látszik, érintették Szeged területét. A Tisza és a Maros a mellettük elterülő hatalmas mocsaras területekkel halászatra és vadászatra alkalmasak voltak. A dombosabb fekete földeken jó termőföld kinálkozott. A termelésre sokáig alkalmatlan homokhátak a kezdetleges állattenyésztést tették lehetővé. A vizektől körülvelt emelkedettebb helyek a védelem szempontjából feltétlenül jók voltak s így a primitív embernek életfeltételeit biztosították.

Ezek szerint a legrégibb kor telepítési tényezői:

1. A természetes és mesterséges emelkedések, 2. a vízmentes fekete földek, 3. a Tisza és Maros vize, 4. az erek és fokok mellett elterülő mocsaras vidék, 5. legeltetésre alkalmas homokos terület, 6. a különböző területek közt meginduló áruzsere.

Történelmi idők a rómaiakig. Herodotos ismeri az első népet, aki a történelem színpadán hazánk területén szerepel. Feljegyzései szerint az *agathyrzek* azok, akik az ország keleti részén tanyáznak. Szállásaik a Tisza-Maros torkolatáig lenyultak. Hogy a Maros vonalától északra laktak-e, nem tudjuk. Mivel azonban a Duna-Tisza közére birodalmuk nem terjedt ki, Szeged környéke végső határpontja lehetett birodalmuknak. Reizner e népfaj emlékének tekinti azokat a koponyákat, amelyek 1879-ben, az árvíz után az Óthalomból kerültek ki. E leleteken kívül egyéb kézzelfogható bizonyítékaink nincsenek itt-tartózkodásukról. De tény az, hogy ez a nép a Tisza és Maros vonalát, mint védőhatárt használta nyugat és észak felől. Így lép fel Szeged területe először mint (7) *védőbástyája egy messze terjedő vidéknek.*

Területünkön kóborló népek sokaságában, mint valóban ázsiai értelemben vett nomád nép először a jazig lép föl. Állatai számára bővizű folyóra, vagy tavakra, térs legelőkre van szüksége. Mindkettőt megtalálja a Duna-Tisza közén, melynek délre nyúló részén telepszik meg. Mint nomád népet a harciasság jellemezte, hol itt, hol ott tűnik fel s gyors lovaival villámsebességgel el a folyók áradásos, fűzfákkal benőtt, mocsaras, ingoványos területein. Az ilyen életmódra feltétlenül alkalmas volt Szeged vidéke. A jazig népet a római hódítás nem bántotta s így ideje volt állandó telepek alapítására is. A műveltségnek magas fokára azonban, a leletek tanúsága szerint sohasem emelkedett. Vannak, akik egyik városukat, *Paratiscumot*, Szeged helyére teszik. Ennek a feltevésnek bizonyítása még várat magára; de ha ez nem is bizonyítható, a leletek tanúsága szerint Szeged környékén telepek két-

séget kizárólag voltak. A *szeged-röszkei* és a *tömörkény-újmajori* leletek kétségtelen bizonyítékai ennek De kerültek elő jazig sírok a *szegedi új löpor raktárnál* is. Ezek szerint a Kr. u. második században. Szeged közvetlen környékén jazig népek laktak, akik szokásukhoz híven lakóhelyüket védelmi szempontból is elfogadhatóvá tették.

A rómaiak: Ismeretes dolog, hogy a római hódítás hazánk területén csak Dunántúl és Erdélyben terjedt el. Ennek okát bajos volna abban keresni, hogy az itt lakó jazigok erősebbek lettek volna a katonailag erősen szervezett rómaiaknál. Ez a tény merően földrajzi okokra vezethető vissza. A Duna és a keletmagyarországi szigethegységek vonala kiválóan alkalmas volt a védelemre a Duna-Tisza közén lakó népek támadásaival szemben. De ezek a népek különben is élénk kereskedelmi összeköttetést tartottak fent a rómaiakkal. A Duna-Tisza közén talált számos jazig sír leletei arról tanuskodnak, hogy ezek a teljesen fejletlen technikájú népek finomabb eszközeiket, edényeiket a rómaiaktól vették s a sírokban talált érmek tanúsága szerint pénzüket is használták.

A római hódításnak gazdaságföldrajzi okai voltak s ezeket a követelményeket a könnyen védhető Erdély és a Dunántúl kielégítette. A hegyes-dombos vidékhez szokott rómaiak igényeit azok a területek jobban szolgálták, mint a nádasokkal benőtt, vízállásos Duna-Tisza-köze. Nem is volt ezen a területen római kultúra.

Nagyobbára jazig sírokban talált érmek maradtak ugyan fent, sőt a városi múzeum körégségtárában római bélyeges téglák, mozaik téglák és szobortöredékek is vannak, de ezeket minden bizonnyal más helyről hozták össze. Szeged környékéről is ismerünk leleteket: a *dóci terra sigillata* edények, mécsesek, éretükrök, a trypos stb; a *sővényházi* bronzmécses szintén e korról beszélnek. Ezek azonban egyelőre még nem döntik meg azt, hogy mikor Pannoniában és Dáciában a római kultúra virágzott, itt barbár népek éltek a földrajzi körülmények által adott viszonyok közt.

Népvándorlás. A Kr. u.-i negyedik században a hunnok veszik át a jazig területeket is s Szeged környékén is feltűnnek. Itt tartózkodásuk emlékei az *óthalmi* és *sővényházi* leletek. Ebben az időben megint azok a területek játszanak szerepet, amelyek az állattenyésztésre alkalmasak. Kézai Simon állítása szerint a hunn király székhelye is itt volt a *szeged-sővényházi* határban. Ezt a már Árpádkorban elterjedt hitet teszi geográfiai vizsgálatai után magáévá Salamon Ferenc is. Szerinte a hunn időkben nemcsak mint *lakóhely* szerepel Szeged területe, hanem mint *táborhely* és sátrakból épült *főváros*. (?)

A hunnok letűnése után különféle germán törzsek kóborolnak a Duna-Tisza közén. Ezeknek minden kétséget kizáró emlékei azonban nem maradtak fent. Az e korra utaló néhány lelet még hitelesítésre szorul.

Az avar uralom már beigazolható. A nomád életre alkalmas terület újra benépesül. Az *óthalmi*, *szentmihályteleki*, *sővényházi*, *majdányi* és *domaszéki* leletek avar telepítés emlékeit őrzik. Ezeket a telepkeket valószínűleg még a honfoglaló magyarok is megtalálták.

Ha a legrégebbi korokban földrajzi körülményeinél fogva alkal-

mas volt ez a terület telepek létesítésére, később az állandóan megtelepült magyarság idején alkalmasnak mutatkozott város alapítására is.

A honfoglalástól a török hódoltságig. Bár a honfoglalás után csak 1138-ban találkozunk Szeged névvel oklevélben, feltétlen bizonyossággal állíthatjuk, hogy itt már a honfoglalás korában is lakott telepek voltak; ezek azok a már említett avar telepek, melyek az itt talált lakosok beolvasztása után az új hódítók birtokába mentek át. Még csak feltenni sem lehet, hogy a *szeripusztai* gyűlés színhelyéhez oly közel levő vidéket ne ismerték volna. Ha pedig ismerték s látták legelőikben, vadakban és halakban való gazdagságát, bizonyára állandó szállásként el is foglalták. Hogy ez tényleg meg is történt, azt a nagyszámmal előforduló honfoglaláskori leletek tanúsítják. A *pörös dülői, szeged-öthalmi, a tömörkényi, bojár- és királyhalmi, sövényháza-szentgyörgyhalmi* és a *horgosi* leletek kétséget kizáróan honfoglaláskoriak. Ezek közül legfontosabb a *királyhalmi* lovassír, melyből egy 906-ból való szamanida érem is kikerült. I. Géza királyunknak a garamszentbenedeki apátság alapítására vonatkozó oklevelében nagyrészt ma is meglévő határrész elnevezések szerepelnek, mint a Szeged körüli *halásztanyák* nevei.

Hogy a folyton kiáradó Tisza s a régi térképen feltüntetett számtalan ér össze-vissza szabdalta a vidéket, ez nem szorul bizonyításra. E víz-állásos területek közt emelkedő szigeteken épültek fel a város különböző részei, melyek között a közlekedést csak hajóval lehetett fenntartani. 1860-ban a város különböző pontjain „a régi talajszintől számított 2—3 méter mélységben elsüllyedt hajókra, hajórészeknek ismert bordákra s tölgyepallókra akadtak, tanuságául annak, hogy ott valaha vízállások voltak”. Éppen ez a szigetszerűség tette könnyen *védhetővé*, vizei és a környékén elterülő legelők, halászó és pásztorkodó népnek *megélhetésére* alkalmassá.

Ha pontosan nem is tudjuk megmondani Szeged alapításának az idejét, annyit biztosan tudunk, hogy már a XII. században mint (8) *egyházi és állami közigazgatási központ* szerepel. Hogy már ebben az időben sem lehetett gyéren lakott, ezt helyesen következteti *Reizner* a már említett 1138. évi adomány-levélből, ahol a *győi* jobbágyság közt egy *Cegedi* nevű is említetik. Tehát már ekkor fordult elő idegen területen szegedi ember.

Az 1199. évi pápai bullában a szegedi főesperesről van szó. Ezt a főesperességet Szt. István minden valószínűség szerint a bácsi püspökséggel együtt alapította s ez esetben Szegednek már a királyság alapítása idején jelentős helynek kellett lennie.

Földrajzi fekvése, a Maros és Tisza összefoglalása valósággal kijelölte Szegedet arra, hogy *állami közigazgatási központ* legyen. Az 1222. évi aranybulla intézkedése szerint itt volt az egyik *országos söraktár*. Innen kaptak az állami és egyházi intézmények az őket megillető sót. Ha abból indulunk is ki, hogy a sónak *ideszállítása* a folyókon történt, nem gondolhatjuk, hogy a *továbbszállítás* is így történhetett. Közel fekszik tehát az a feltevés, hogy Szegednél (9) *útkereszteződéseknek* kellett lenniök s így a város mint fontos *gazdasági útvona-*

lak csomópontja nyer nagy jelentőséget. Mint útkiágazási pont szerepel az Árpádok korában. Innen indul ki a Dunát a Tiszával összekötő Szeged—kalocsai út. Ez az út valószínűleg folytatása volt a Maros vonalát kísérő Gyulafehérvárról kiinduló útnak, mely Déván, Aradon keresztül Csanádig kísérhető. A másik út a Tisza vonalát kísérte végig északról Csongrádon, Szegeden, Zentán, Zalánkéményen át Zimonyig. „Szeged volt ennek az útnak legfontosabb pontja. Egyrészt a vásártér jogánál fogva, de másrészt azért is, mert a szegediek a péterváradai és szerémi borral is kereskedtek s ezt a bort legnagyobbbrészt ők szállították külföldre a budai kekedőkkel együtt. Így a város hamar virágzásnak indult“. (Diószeghy: Kereskedelmi útvonalak az Árpádok korában. 36.) Így az *útsomópont* mellett, mint (10) *kereskedelmi gócpont* is jelentőségre jut. Hogy fogalmat alkothassunk arról, milyen nagy kiterjedésű volt a szegedi gócpont vonzási körzete, megemlítjük, hogy a XII. és XIII. században a szegedi sótárból kapták a salláriumot a nyitrai püspökség, a zágrábi püspökség, a praenestei püspökség, a jeruzsálemi ispotályosok, a bácsi és kalocsai templomok, a bélaíi cisterciták stb. Ez a forgalom feltétlenül hozzájárult a város fellendítéséhez.

Ezt a virágzást azonban az 1241-ki tatárjárás megakasztotta. Az *útsomópont* Szeged veszedelmévé vált. A Maros mentén előre nyomuló tatár hordák Szegedet is elpusztították, lakóit leölték vagy rabszíjra fűzték. „Batuszi Akdur kán és Kajkán hordái Szegeden egyesültek s innen szőlítették fel a királyt, hogy hódoljon meg nekik.“

Ha Szeged első alapítóját illetőleg csak feltevésekre vagyunk is utalva, azt bizonyosan tudjuk, hogy második alapítója IV. Béla volt, aki 1247-ben már olyan joggal ruházta fel, mint amilyeneket előbb Székesfehérvár és Buda kaptak. Előmozdította e kiváltságok elnyerését az a körülmény, hogy a tatárjárás után a szegedi sótárból mindig többen nyerték járandóságait. A sótárakkal kapcsolatban (11) *királyi-kamara* létesült itt, *melynek ügyködése már ebben az időben az egész délvídekre kiterjedt*. Tehát már ebben az időben ezt a szerepet játssza Szeged a gazdasági élet terén, amit a trianoni béke előtt. *Gazdasági központja az egész délvídeknek*. Mivel ebben az időben már szokásba jött a sójövendelmeknek pénzzel való megváltása, e váltságösszegeket is Szegeden fizették ki. Ugyancsak itt cserélték ki a régi ezüstpénzeket újveretűekre. Az ezüstnek itteni felhalmozódása hozta magával a később tényleg valóra vált (12) *pénzverde* létesítésének a gondolatát is. *Hogy mindezeknek kialakulásánál a földrajzi helyzet volt az elhatározó. az az eddigiekből is kiténik*.

Téves volna azt hinni, hogy a Szegeden letelepült magyarság az Árpádok korában városi életet élt volna. A nomád népnek egy-két század nem elég arra, hogy régi, megszokott életmódján változtasson. Változtatásra csak akkor gondol, ha a körülmények erre kényszerítik. Igaz, hogy Szt. Istvánnak templom építését elrendelő törvénye már kényszerítő volt; de hogy ezt nem mindig tartották meg, vagyis, hogy a templom sokszor maradt egyedül a faluban, bizonyítják a falu elköltözésének megtiltásáról szóló rendelkezések. Vándorélet volt még e korban divathan. Velejárt az a foglalkozással is. Olyan lehetett itt a

lakosság túlnyomó nagy többségének az élete, mint a Sárrét vidékén a XVIII. században. A sok víz, meg a sok legelő ennek az előfeltételeit adták.

Télen még csak helyhez kötött életet éltek, ahol a szigetek mellett folydogáló vizek a halászatnak kedveztek, de ahogy zöldülni kezdett a végeláthatatlan mező, átúsztattak a rónavizeken s határ nélkül kóboroltak, hol itt, hol ott ütve fel sátraikat. „Az ártéri erdők, nádasok és tőzegtelepek kész fűtőanyagot szolgáltattak.” A földművelés csak lassankint kezdett elterjedni. A kóborló életmód már a telepítésre alkalmas helyekre is elvetette Szeged lakóit s ez, mint a leletek bizonyítják, a mai határon belől több kisebb falu keletkezését vonta maga után. A *csengelei, kereseti, ötömösi és csorvai* templomok így keletkezhetnek, talán mindegyik 10–10 kisebb telep egyetlen templomaként.

Az Aranybulla korában már változott a lakosság foglalkozása. A kóborlások megszűntek, földművelés és az állandó sófuvarozás mutatkozik a lakosság főfoglalkozásának, a továbbra is megmaradó halászat és pásztorkodás mellett. De már a városi polgárok rendjének elődeivel is találkozunk közvetlen a tatárjárás után. A IV. Béla által említett „hospites” valószínűleg az első német telepesek ezen a területen, akik már másirányú foglalkozást űznek. Valószínűleg ezek voltak azok a kereskedők, akik a szerémségi borokat külföldre szállították. Ezeknek a működése hozta magával, hogy Szeged vásártartási jogot kapott s a délvidék fontos (13) vásárhelyévé lett.

Mielőtt a szegedi vár kérdésével foglalkoznánk, meg kell jegyeznünk, hogy Szeged Árpádkori települése hármassá volt. A XII. század folyamán különálló helyek voltak Felső- és Alsó-Szeged s a kettő közt fekvő s a Tiszával határos megerősített rész, amely a várispánság székhelye volt. A várszolgálatokat külön csoportra osztva a két szigeten épült város adta. Ez a várispánsági székhely a tatárdúlás következtében elpusztult. A kifejlődött közigazgatási és közgazdasági központ védelmére azonban a tatárpusztítás tanulságára szerint védelmi központra is szüksége volt. Ezt a célt szolgálta a (14) szegedi vár.

A vár igazi jelentőségét a tatárjárás utáni időkben nyerte, mikor is az elpusztult csongrádi vár szerepét vette át. Ekkor csatolták a város területéhez az előbb még a csongrádi várhoz tartozó Tápét, továbbá Röszt és Gyékénytő területét. Ezek a területek a vár birtokai voltak. A vár maga a két város között feküdt, egy-harmadik szigeten, mely a Tiszához legközelebb állott. Minden oldalról víz vette körül s így ez a part sokkal alkalmasabb volt a védelemre, mintha a Maros torkolatánál építették volna. Az árvíz után lebontott várnak egyik bástyája Árpád-kori téglából volt felépítve, felső részében román stílusú oszlopok és átboltozások voltak, ami amellett szól, hogy ez a rész az eredeti építésből maradt fent.

Szeged jelentősége az Árpádok alatt, mint ezekből is látható, igen nagy volt s így könnyen érthető, hogy önkormányzati joggal ruházták fel s a megye és főispán joghatósága alól kivonták.

Jelentősége az Anjouk alatt folyton növekedett s azt egész a mohácsi vészig megtartotta. A többi vegyesházbeli uralkodó alatt a

szegedi pénzverőnek és kamarának szerepköre mindinkább szélesedett. Az egyházak és egyéb intézmények részére történt kiutalások a *gazdasági vonzási körzetet erősen nagyobbították*, s így természetes, hogy a város forgalmát és fejlődését is erősen fellendítették.

A XIV. századtól kezdve Szeged szerepe egy lényeges tényezővel növekedik. A török ellen indítandó (15) *hadsseregek gyülekezőhelye* lesz. Ebben a minőségben sokszor látja a királyi udvart is falai között. Zsigmond, Albert, Ulászló és Hunyadi János alatt „a *délvidéki hadi mozgalmak*“ *központja* lett. Dacára ennek a fontos szerepnek a város még ebben a mozgalmas időkben sem volt egységes. A királyi adománylevelekből kitűnik, hogy az alsó- és felső-szegedi városoknak nemcsak külön birtokai, de külön kiváltságai is voltak. Külön hetivásártartási joga volt Felső-Szegednek, a várnak, sőt Mátyás alatt Alsó-Szeged gazdasági jelentősége hetivásár- és mészárszék-tartás jogával emelkedik. Ez az utolsó külön kiváltság, s már ezt megelőzőleg is maga Szeged mint kiváltságos szabad királyi város említettik.

A IV. Béla által új életre hívott város 1516-ban újra elenyészett. A tűz csaknem összes házát elhamvasztotta. De éppen szerencsés földrajzi helyzetének köszönhetette, hogy ezt a csapást is csakhamar kiheverhette. A Tiszán és Maroson messzeföldről leúsztatott épületfákkal csakhamar újraépült. II. Lajos korában „az országnak legnépesebb, legtekintélyesebb, vagyonos városa volt, élénk kereskedelemnek és fejlődött iparnak örvendett. Miként az 1522. évi egyházi tizedlajstromból is kiderül, a város ekkor 1493 házból állt, lakosságának száma 6245, illetőleg 8745 főnyi volt, akik között a szerémi hegységben birtokos szőlősgazda 77, juhsgazda 131, iparos pedig 291 volt“. A tatárjárásig tiszta magyar lakosság a IV. Béla településéből származó német, majd kún települőkkel szaporodott.

A betelepült kúnok nem tartották meg faji önállóságukat, hanem az alsó-szegediekbe beolvadtak. Ez a keveredés okozza, hogy a két városrész lakossága között olyan nagy különbséget találhatunk. A már előbb betelepült németek vetették meg az ipar alapját.

Hogy magának a városnak milyen volt az arculata, nehéz eldönteni. Van azonban 1432-ből egy feljegyzés, mely a török háborúból visszatérő Bertrandon de la Brocquiere, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és lovászmestere útiélményeinek leírásában maradt ránk.

„Beckerekéről Szegedre érkeztem, mely nagy síkföldi város s a Tisza folyó mellett fekszik. Eddig tett utazásom alatt nem láttam más erdőséget, mint itt, a folyótól körülvelt két kis ligetet. Az egész úton, amerre haladtam, nem tűzelnek mással, mint szalmával vagy náddal, mely a folyók és mocsarak mellett tenyészik, mely utóbbiakból nagyok vannak némely helyen a nagy síkságok közt. Itt nem esznek más kenyérfélét, mint lágy és kis cipókat. *Szeged városának csak egy utcája van*, mely — nekem úgy tetszik — egy mérföldnyi hosszú (a régi francia mérték szerint 4.45 km). Nagy bősége van itt az élelmiszereknek, különösen a halnak, melyeknél nagyobbakat semmi más folyóban nem láttam fogni. *A daru és tűzok nagypiacot* is láttam; ez állatokat itt vadásszák, pénzért árulják s jól elkészítve élvezik.... E városban az

eladó lovaknak nagy bősége van; érdekes látvány, miként szelidítik és idomítják őket, mert mindannyiuk vad."

Ez a leírás csak az alsó-szegedi részre vonatkozik, mert ott volt elszállásolva s mint átutazó ember a város többi részét valószínűleg meg se nézte. Pest felé utazva még feltűnt neki a sok nyáj és igavonó állat, melyet a határban látott.

De maradt még ránk egyéb feljegyzés is. Az 1522. évi pápai tizedlajstrom a város néhány utcájáról is megemlékezik. Ez a feljegyzés megcáfolja az előbbi állítást, mert e szerint, nem tekintve a név nélküli 76 utcát vagy háztömböt, 29 megnevezett utcája volt Szegednek, még pedig: Kislatrán, Gombos, Árokhat, Balogh, Kún, Szt. Háromság, Kőegető, Prédikátor, Főutca, Csósz, Tót, Lisa, Varga, Szántó, Nagy, Szt. Demeter, Sóhordó, Bondi, Budai, Kerék, Madaras, Hajnal, Műves, Szt. György, Szt. Miklós, Angyal, Szentlélek, Bánfalvi és Varga utcák. Mindenesetre érdekes, hogy egy-kettő kivételével a már árvízelőtti Szeged utca nevei közt is hiába keresnők a neveket.

A török hódoltság kora. A török hódoltságot közvetlenül megelőző időben, a mohácsi vész évében játszotta Szeged utoljára a magyarok kezén *hadászati, közigazgatási és közgazdasági* szerepét. Ide volt összehíva Szt. György napjára az országgyűlés. Itt várta Szapolyai 40.000 embere a szerencsétlen mohácsi csata kimenetelét és ide rohantak a győzelmes török hordák zsákmányszomjuk kielégítésére. Alig egy hónappal a mohácsi csata után a portyázó törökök martaléka lett.

De éppen ez az elpusztítás mutatja, hogy nagy jelentőségét; főleg *közgazdasági és hadászati* szempontból, a török is ismerte. A bőbeszédű török történetírók közül többen írják le a várost. E leírásokból élénkebb képet kapunk róla, azért kettőt közülök szószerint ideiktatunk:

„A szerencsétlen Magyarországnak azon a részén van egy nagy város, mely a gonosz hitetleneknek is gyülekező, a harcot kereső zavargóknak szülőhelye. Szegedín néven ismeretes és földének termékenységről, éghajlatának kellemes voltáról, vizének jó ízéről továbbá óriási kiterjedéséről, nagy épületeiről, mindennemű javainak bőségéről, és végre arról volt híres, hogy lakosai közt igen sokan vannak dúsgazdagok. Aki szomorúan megy bele, vidám és jókedvű lesz, s megszabadul a gondok és aggodalmak nehéz bilincseiből. A nevezett szép város egy távoli forrásból, Ruzs országból eredő mély folyó partján épült, mintegy szépséggel a föld istennőjének arcán. Közterei mindennemű harcosok gyülekezőhelyei voltak, utcái pedig telve valának ritka és értékes árukkal, melyeket a kereskedők hoztak minden irányból. Ellenség ide még soha nem tette be a lábát. Minden zege-zuga telve lévén élelmiszerekkel, kincsekkel, gazdasággal, lakóinak életmódja könnyű és kellemes volt; fiatalja, öregje az élet gondjaitól és terheitől szabadon, gondtalanul élt, mint egy gyermek."

Egy másik író szerint: „A hitetlenek országán keresztül folyik a nagy folyamok közé tartozó Tisza nevű folyó, melynek partjain nagy virágzó és híres városok vannak. Különösen a Szegedín néven ismeretes erős vár, melynek körülötte vont bástyái az égig érnek, fala a

kilencedik éghöz hasonló szélességű, belseje pedig tele van templomokkal és zárdákkal.“

Mint ezekből is látszik, a szerencsés fekvésű Szeged gazdasági jelentőségének híre messze földre elterjedt s újra a város veszedelmét okozta. De alig vonult el a török, a Tiszántúlra menekült lakosság megmaradt része újra visszatért s a még úgyszólván füstölgő romok közt újraépítette a kipróbált helyen otthonát. De a nyugodtabb idő csak két év múlva tért vissza, mikor is a város egészen újraépült. Az elpusztult lakosság új telepésekkel pótoltatott. János király a várost „kiváltság útján biztosította, hogy Csongrád, Csanád, Temes, Arad, Békés, Zaránd és Bihar megyék jobbágyait, kik Szegeden letelepedni óhajtanának, a város lakossági kötelékébe bizvást felveheti“. Ez az intézkedés, mely semmi szín alatt sem találkozott a megyék és a földesurak tetszésével, bizonyosan azért történt, hogy a hadászatiilag fontos Szeged mindenre készen várja a jövődőt. De egyéb úton is szaporodott a lakosság. A délvidéki magyarság a töröktől kiüldözött rácok és oláhok nyomása következtében menekülni volt kénytelen, s mint legközelebbi védett területen, Szegeden és környékén telepedett meg. A kiváltságos polgárok közé tehát igen nagy számú jobbágy került.

A Buda elfoglalásával kezdődő török impérium csakhamar Szegedre is kiterjedt. 1541-től fogva évről-évre nyugtalanítja a török Szegedet. Ez könnyen érthető, hiszen a romokban heverő vár, a még mindig élénk forgalom s a sóraktárakban lévő sokezer mázsa kőso nagy jelentőségét most is megmutatta. Két év múlva nemcsak kerülgette, hanem a lakosság ellenállása miatt fel is gyújtotta a török a várost s a budai basa rendeletére a régi vár kijavítását is elrendelte. A vár újraépítése egészen az új alapokon történt; Tinódy szerint „csodabölcösen rakták minden állatjában, kinek mása nincsen — mondják — ez országban“. A szegedi vár építése biztosította a környék behódolását is s ezzel a török hódoltság egyik jelentős *hadászati* központja lett, ahol a jelentős számú helyőrségben kívül különféle tisztviselők s iparosok és kereskedők telepedtek meg. Mint Reizner mondja: *„Szeged a török hódoltság alatt is egy nagy és kiterjedt vidéknek katonai és polgári, úgy adózási tekintetben is központi és igazgatási helye maradt.“* De nagy jelentősége volt abból a szempontból is, hogy *„a török hadak közlekedési vonalának egyik legfontosabb állomáshelye lett. Az átvonuló csapatok élelmezésére és ellátására alig volt oly alkalmas város, mint Szeged, hol a szükséges élelmiszerek s a takarmány oly bőséggel lett volna“.* De éppen a folyton kóborló katonák tették bizonytalanná a híres régi szegedi vásárokat s így ha egyideig a keleti kereskedelem központja lett is, régi jelentőségét elvesztette. A szomszédos községek és kún puszták lakóinak betelepődése a híres város polgárságát is falusi nivóra süllyesztette le. I. Ferdinánd alatt szokásba jött, hogy az erdélyi fejedelemséghez szító Szegedet „nem mint sz. kir. várost, hanem csak mint oppidumot emlegették“. Ebben a királyt az ország összes közhatóságai is követték“.

A felszabadulás után. (16) *Szeged, mint végvár.* Buda visszafoglalása évében, 1686-ban Szeged is felszabadult a hódoltság alól. A megadásra

hajlandó várőrséggel Caraffa tábornok kezdte meg a tárgyalásokat, melyek csakhamar eredményre vezettek. Szabad elvonulást biztosítottak a törököknek. Október 22-én „Semsei Zsigmond, a magyar csapatok egyik kapitánya“, sietve tudatta a kecskemétiakkal és körösiakkal, hogy „Isten ő szent felsége nemes Szeged *végvárá*t kezébe adta őfelségének“. S ettől kezdve valóban *végvár* volt. — Úgy a polgári, mint katonai foglalkozású törökök közül többen maradtak Szegeden, kiknek száma a később Kecskemétről idetelepült keresztény törökökkel gyarapodott.

Szeged földrajzi helyzete érlelte meg azt az eszmét, hogy itt parancsnokság állíttassék fel, de a felszabadulásnak a magyarok ellen való kihasználása ezt a gondolatot elejtette s helyette a (17) „*tiszai rác határőrség intézménye állíttatott fel*“. — Az elnéptelenedett Szegedet így akarták az új jövevények idegen célokra biztos kezébe letenni. S hogy a megbízható rácok egy részének letelepítése után újabb telepéseket szerezzenek, 1695-ben *rác* (18) *püspöki székhelyet szerveztek*.

Két évvel a felszabadulás után itt járt kamarai tisztviselők jelentéséből kitűnik, hogy Szeged lakossága erősen megfogyatkozott. 1695-ben Lambion jelentése arról számol be, hogy a vár nyomorúságos állapotban van, a Palánkot pedig huszárok és hajdúk, rácok és magyarok lakják, számuk ezeknek se haladja meg a 3000-et.

1713-ból maradt fenn De la Croix Paitis mérnökezőredes térképe, mely település-földrajzi szempontból nagy figyelmet érdemel. E térkép szerint Szeged régi hármas települése még ebben az időben is megvolt. Középen foglalt helyet a vár és a Palánk túlnyomóan német lakossággal, kik mellett a rác és magyar elem is figyelmet érdemel. A különálló alsó-, illetve felső-város lakossága tiszta magyar volt. A Palánk és vár, továbbá az alsó város külön-külön egységes terület volt, de a felső-város hat különböző szigeten települt. E térkép adatait az árvíz előtti Szeged térképének adataival összevetve, Reizner számítása szerint mintegy 3000 lélek lakta az egész területet. E korban játszotta Szeged először a *határszéli város* szerepét. Nem is fejlődhetett nyugodtan, mert hol a Tisza vize, hol a császári seregek áramlata nyugtalanította a lakosságot. Évről-évre baj volt az átvonuló katonasággal. A török ellen irányuló hadműveleteknek útvonalába eső város így nem igen élvezhette a felszabadulás előnyeit.

A felszabadító háború alatt egymást érik az átvonuló seregek. 1687-ben Miksa bajor választó és Lajos bádeni herceg csapatai itt vonulnak át Győr felé. Ugyancsak ezen évben Károly lothringeni herceg és Károly Gusztáv bádeni örgróf serege hosszabb időt tölt itt. 1688-ban Caraffa serege vonult el Észék felé. 1691-ben Lajos bádeni herceg maga kétszer is megfordult itt.

1692-től fogva hivatalosan is úgy szerepel Szeged, mint a „*törökök elleni hadműveletek kiindulási pontja*“. Elrendelték, hogy a *sütőházak* kibővíttessenek, és hogy Szegeden mindenkor legalább 20 ezer *kőből liszt tartassék* készletben. Ekkor állíttatott fel a katonai élésház is, hova a duna-tiszaközi helységek a rájuk kirótt gabonailletőségeket időközönként behordták.

Ez a fontos szerep a vár és a benne levő lakások kijavítását ered-

ményezte. Ez a feladat s az átvonuló seregek szállítása *akarva-nem akarva* fuvarozásra kényszerítette Szeged lakosságát.

Innen irányították 1695-ben és 1696-ban a Temesvár elleni hadműveleteket is. De az utóbbi évben Szegedre helyezték a futaki tárházat is s így katonai jelentősége újból emelkedett.

A zentai csata és a karlócai béke nyugvóponttra juttatta Szeged zaklatott lakosságát. Az a kialakult szerep, mely Szeged felszabadulása után a háború végéig a városnak jutott, a béke által is szentesítve lett. *Végvár maradt a temesi bánság felé. Valóban „határváros lett s mint a kivitel és behozatal főiránya, mint (17) átkelőhely rendkívüli fontosságot nyert“.*

A város gazdasági jelentősége azonban már a felszabadulás pillanatában kidomborodott. Már 1687-ben kinevezték a *kamarai* igazgatót, s a szervezendő *harmincad-hivatal* vámszedőjét, akinek az *újra megindítandó sószállítást is szerveznie kellett, hogy a Délvidéket újra innen láthassa el.*

De már ugyanakkor készen volt a *rác határőrség gondolata* is. A haditanács Petrovics Nobok rác kapitány 10.000 ráccal együtt történt ajánlkozását elfogadta s utasította a szegedi parancsnokot, hogy Szegeden, Szabadkán és Baján helyezze el az új „hazafiakat“. A dédelgetett rácok aztán a katonáskodással nem sokat törődtek, hanem polgárjogokat igyekeztek gyakorolni polgári kötelességek nélkül. Ennek az eredménye lett, hogy a közhatalóságok jogköre alól kivonták őket s katonai igazgatás alá rendelték. *A katonai őrségek központja Arad és Szeged lettek. Szeged körzetéhez tartoztak: Martonos, Kanizsa, Zenta, Becse és Zsablya.* — A rácok vagyonát növelte a kuruc háború alatt kifosztott s elűzött felső- és alsóvárosi polgárság elkobzott vagyona is. A dédelgetésnek lett az eredménye, hogy *1705-ben már külön szerb községet akartak alakítani.*

A kuruc háborúk elején a szegedi lakosság Kecskemétre és Gyöngyöstre menekült, de később vizsdatért, sőt még a Jászságból menekülteket is befogadta, kik közül több család itt is maradt.

A normálisabb idők beálltával először újra *a katonai jelentőség domborodott ki.* A várat kijavították, a megrongált falakat újraépítették. Az egész fallal védett terület 12²²⁵/₁₂₀₀ holdnyi volt. Ehhez csatlakozott még a déli oldalon a kerítéssel övezett palánk. A hadikórház és élelmezési raktár mellé még löportornyot is állítottak, ahol nem csak raktározták, de készítették is a löport.

1712-ben a Tisza kiöntése újra földönfutókká tette a szegedieket. Az elmenekültek egy része Makón, Vásárhelyen, Mindszenten, Szentesen, Szőregen és Kis-Zomborban talált menedéket s jórészüik nem is tért többé vissza. Az itthonmaradtok a palánkba menekültek, amely a város legmagasabb fekvésű helye lévén, a víz elől menedéket nyújtott. De az igazi keserves élet csak azután kezdődött, mert a víz elvonulása után a telkeikre visszatérők „földbe ásott putrikban és gunyhókban tanyáztak.“

1715-ben, mikor először csináltak országos összeírást, még mindig sok volt ezeknek a szükségalakásoknak a száma s a palánkon kívül

állandó lakhely nem is volt. 1719-ben „még favázos, nádfonatos és sártapaszból készített házak léteztek, úgyhogy adó alá vonható rendes épület csak 399 volt, amiből alsóvárosra 285, felsővárosra 112 esett”.

Ekkor vetődött fel az eszme, hogy az egész várost eltelepítik, a várat pedig a Maros-torokban építik fel. Ebből a tervből azonban semmi se lett s az új erődítés nagyjából a régi helyen nyert elhelyezést. A palánk a réginél jóval nagyobb lett. A felvonóhíddal ellátott kapui közül egy a mai Kárász- és Kölcsey-utcák, egy a Kossuth Lajos-sugárút és a Vadász-utca, egy pedig a Fodor- és Szent Mihály-utcák keresztezésénél volt. Kiskapui a Sóház mellett, a Gizella-téren és a mai Dugonics- és Kossuth-utca sarkán voltak. *A végvár rendeltetésével meginduló hivatásnak azonban a passarovitzai béke véget vetett. De Szeged újratelepülése kizárólag ennek az 1714–16-ig tartó újabb (18) várépítésnek köszönhető.* Mint Reizner írja: „a menekültek talán többé vissza se települnek, és Szeged talán mindenkorra jelentéktelen kis hely marad, sőt talán el is enyészik vala, ha a háromévi nagy munkálatok, a várrekonstrukció közbe nem jő”.

Az építkezés megindulásakor pedig kivált eleinte igen nagy bajok voltak, mert az egyébkor forspontozásra mindig felhasználható szegediek az árvíz veszedelmei elől elmenekültek. Ezek pótlására a közeli vidék lakosságát karhatalommal behajtották. *Az összetertelt munkások nagy mértékű fogyasztása és az erős katonai forgalom visszaszerezte Szegednek a rég elvesztett vonzási körzetét.* S mikor az elmenekültek látták és hallották, hogy itt az életnek újabb lehetőségei nyíltak meg, nemcsak maguk telepedtek vissza, hanem idegen telepeseket is hoztak magukkal. Az új település az épen maradt palánki részen kívül, a még a XIV. századból származó alsó- és az ugyanazon időből származó, de romokban heverő felsővárosi templomok környékén indult meg. A katonai kormányhatóság pedig gondoskodott arról, hogy külföldiek is telepedjenek itt le. A német iparosság ekkor jött Szegedre. De minden nehézség dacára a zsidó kereskedők is megjelentek a piacon.

Ez az újra pezsdülő élet eredményezte, hogy az 1715-iki országgyűlés Szegedet a sz. kir. városok sorába újra becikkelyezte. Ennek a törvénynek nagy jelentősége volt a további fejlődésre, mert ezzel megszűnt a város feletti nyomasztó katonai uralom. *E törvénycikk értelmében nyerte vissza a város azt a jelentőségét, melyet a behódolás következtében elvesztett.* (19) Itt állították fel újra a harmincadot és a szárazvámot és az egyik főszóhivatalt. Újra itt lett az erdélyi sónak főraktára, ami újra nagy befolyást gyakorolt a fuvarozás kifejlődésére. De a Tiszán és Maroson leúszó fa is erős *fakereskedelmet* indított meg a lakosság körében. 1717-ben a félig-meddig karba hozott utak keresztezése miatt itt állították fel a *postahivatalt* is, sőt egyideig (20) *Csongrád megye székhelye* is lett s a gyakori megyegyűlések s az itt lakó megyei tisztviselők ellátása is nagy jelentőségét emelte, „szóval a különféle hatóságok és intézmények által Szeged Dél-magyarországnak központja lett”.

Mezőgazdasági jelentősége is emelkedett, mikor 1719-ben Tápé és Vártó birtokát visszanyerte. Ez a jelentőség még jobban növekedett a

század derekán, mikor a város a szőregi uradalom kibővítésével, a dúsan termő fekete földek révén (21) *Délmagyarország legnagyobb gabonapiaca lett*“.

A XVIII. századnak azonban Szeged újjraépítésén és a csillag-szerű vár elkészítésén kívül települési szempontból kétségtelenül legnagyobb jelentőségű eseménye az volt, hogy a legrégibb idők óta *hármás tagozódású városból — négyes tagozású lett*. Az új városrésznek kialakulása csaknem észrevétlenül történt. A vár északi kapuja, a budai kapu előtti szabad tér eleinte csak katonai gyakorlatok céljaira szolgált, miért is Mars mezejének hívták. Később azonban itt tartották a gabonapiacot is. Szeged jelentősége e tekintetben ez idő tájon erősen növekedett s gabonavásárait messze földről látogatták. Az idegenből jött vásárosok kényelmére néhány „beszálló kocsmát“ építettek. Ezek mellé később lakóházak is épültek. Ez a fejlődés aránylag elég gyors volt, mert az 1712-ben elpusztult és újra épülő város emez egészen új városa már az 1731 július 14-i tanácsi jegyzőkönyvben is említetik. E házak közé 1739-ben az előbbi évi pestis emlékére Szt. Rókus tiszteletére a város kápolnát építtetett. Innen kapta a városrész, melyet eleinte a gabonapiacról kukoricavárosnak neveztek, mai elnevezését. A rohamosan fejlődő városrésznek a XVIII. század végén már 3000 lakosa volt. Ez a szám 1814-ig 3622-re emelkedett.

A Rókus városrész kialakulása idején, 1739-ben új telepesek érkeztek a Palánkba. A török ebben az évben visszafoglalta Belgrádot s a német és szerb kereskedők Szegedre menekültek. Sok baj volt az ide menekült szerbekkel, akik a várost *Szegedác*-nak kezdték nevezni.

A XVIII. század végén Szeged kereskedelme úgy a város, mint a nagykiterjedésű vidék szükségletét képes volt kielégíteni. Ez a *kifejezett kereskedelem* (22) *nagy vonzási körzetet biztosított a városnak délfelé*, de a termelés fokozásával meginduló kiviteli kereskedelmi cikkek: a gabona, szárított hal, dohány révén, vízi úton Arad, Belgrád, Pest, Komárom és Győr piacait is felkeresték. Szeged piaca újra híres lett s a bécsiek itt dohánybevéltő intézetet állítottak fel.

A XIX. század. A század küszöbén két momentum hat irányítólag a város fejlődésére. A már említett *szőregi uradalom folyton emelkedő jövedelmei és az a forgalom, mely az utolsó török háború következtében (1788—89) ideteleröködött*.

A szőregi uradalom megközelítése végett a Tiszán *hajóhidat építettek* és az újszegedi ártéren áthidalásokat (százlábú híd). Egyidejűleg Szabadka, Kistelek és Vásárhely felé is javították az utakat. 1796-ban a szőregi uradalom kedvéért *Új-Szegedet mezővárosi rangra emelték* s így vásártartási jogot nyervén vásárai ide vonzották: Szőreg, Szt. Iván, Gyála, Rábé és Térvár községeket is.

Az élénk gabonakereskedelem, a nagy kerülővel való szállítás *vetette fel először a Duna-Tisza csatorna tervét is.* E csatorna terve először az 1790-i országgyűlésen kísértett, ahol Balla Antal mérnök terjesztette elő. A város hites földmérője, Vedres József 1805-ben a „Tiszát a Dunával összekötő csatorna“ címen füzetet adott ki, melyben Szegednek a csatorna létesítése által való emelkedését s a Tiszavidék gaz-

dasági centrumává lételét fejtegeti meggyőző érveléssel. *A csatornát csak úgy tudja elképzelni, ha a védelmi célokat már úgy sem szolgáló vár gabonatermésébe be lehet raktározni.* Ezt a tervet azonban a napoleoni háborúk keresztülhúzták. De ha csak terv maradt is, örök időkre megvilágítja Szeged e korbeli gazdaságföldrajzi helyzetét.

Ahogy észrevette Vedres Szeged délvidéki gazdasági központ jellegét, úgy figyelmeztetett a piarista gimnázium százéves fennállását ünneplő 1819 év a (23) *délvidéki kulturális központ jellegre*; mutatja ezt a jelleget a 100 év alatt végzett növendékek száma. 37.000-en végeztek az iskolát, melynek liceumi tanfolyama volt különösen látogatott. Ez annyival is inkább érthető, mert „ez időben ez volt a délvidéknek egyetlen felsőbb tanintézete, melyet az idegenajkú ifjúság már a magyar nyelv alapos elsajátítása okából is nagy előszeretettel keresett fel”. Természetes, hogy az idetuduló tanulóifjúság erősen hozzájárult a város forgalmának és gazdasági jólétének emeléséhez. A jólét pedig a városias fejlődést eredményezte. Ekkor vetődött fel a gondolat, hogy a liceumot teljes bölcsészeti karrá szervezzék, sőt jogakadémiát is állítsanak. *A főiskolai gondolat ettől kezdve állandóan kísértett.*

A rohamos fejlődés e század elején is új városrész létesítésére vezetett. Rókus ekkorra már teljesen kifejlődött. Az új városrész tehát Nagy Ferenc tanácsnok földjén, a temető mellett kiosztott telkeken keletkezett. *Ez a máig is meglévő Móra-városrész.* Bár így a szaporodó és letelepedő lakosság elhelyezése az új városrésszel megoldatott, *a város vízvédelmi szempontjai Új-Szeged megszerzését elodázhatalanná tették.* 1830-ban a város a szőregi uradalom és Új-Szeged birtokaért az ötömösi pusztát ajánlotta cserébe, de a megszerzésből egyelőre semmi sem lett.

A folytonos árvizek azonban a *Maros-szabályozás* kérdését is felvetették. Arról is beszéltek, hogy Vedresháza alatt vezessék be a Marost a Tiszába, de ettől a város fejlődését féltették; úgy gondolkodtak, hogy a marosi forgalom elterelődik Szegedről. *E hosszúra nyúlt vitáknál tűnt ki, mit jelent a Maros torkolata a városnak gazdasági szempontból.*

A mindinkább emelkedő forgalom megkövetelte, hogy egyrészt a vonzási körzetbe tartozó délvidékkel, másrészt az ország szívével könnyebben lehessen közlekedni. Ezért a negyvenes években karba hozták a fő kereskedelmi útvonalakat. Ez tette lehetővé, hogy *Temesvár és Pest felé megindult a „gyorsutazási vállalat”* aránylag biztos közlekedése. Természetesen az új utak még inkább növelték a forgalmat. De már kerültek vállalkozók, akik nem nyersárút akartak innen elszállítani, hanem gyártelepet akartak berendezni. A gabonatermés a szesz- és keményítőgyártást tette lehetővé, s ha az 1840-ben létesített Dercsényi-féle gyár csődbe jutott is, az első kezdeményezés nem maradt eredmény nélkül. Az élénkülő kereskedelem vezetett arra a gondolatra, hogy itt váltótörvényszék állíttassék fel.

De felmerült a tiszai *lánchíd* és *rakodópart* építésének gondolata is. A szegedi hajósgazdák „*tiszai gőzhajózási társulat*” megalakítását tervezték, de e tervet a Dunagőzhajózási társulat Szolnok felé meg-

indított hajójáratái még csirájában megölték. Ugyanígy járt a Vedres-féle terv újból felvetődése is; *maga a város is a Pest—Szeged—Temesvári vasútvonal kiépítését óhajtotta.*

A magyar nyelv előtérbe tolulása is éreztette hatását Szegeden. A mindig népesebb gimnázium mellett zeneiskola, 1844-ben tanítóképző, 1846-ban reáliskola létesült a minden városrészben meglévő elemi iskolák mellett, ahová *a délvidéki ifjúság százával tódult magyar szót tanulni s így Szeged valósággal az „iskolák városa“ lett.*

De legfontosabb volt mindezek közt a Tisza-szabályozás gondolatának előtérbe tolulása. Szeged azonban egyelőre csak aggodalmát fejezte ki a szabályozás következtében még gyakrabban ismétlődő veszedelmek felett, mert úgy látta, hogy a Felső-Tisza szabályozása csak növeli a veszedelmet a Szegednél lévő szorulat miatt. De féltek attól is, hogy a Maros-torkolat kérdését a város kívánsága ellenére fogják elintézni s Szeged elveszti nehezen szerzett előnyeit. Ezt a féltékenységet csak növelte a szakértői vélemény. Ezeket a kérdéseket azonban egyelőre a szabadságharc elodázta.

1850-ben indult meg a mozgalom az államvasutak szeged—ceglédi szakaszának kiépítésére. A pályaudvar kisajátításának nagy akadálya volt a Bánomkerti telkek tulajdonosainak kielégítése. Akik természetbeni megtérítést igényeltek, az alsóvárosi makkoserdő „Kénytelennek“ nevezett részében kaptak új kerteket. A város felismerve a vasút nagy jelentőségét, ez ingyentelken kívül 20.000 napszámot is felajánlott. A munka aránylag gyorsan haladt és *1854-ben a forgalom meg is indult.* (24)

Ez időtájon osztották ki a *felsőváros szigetei közti vízállásos helyeket házhelyeknek s így ez a városrész is egységesebbé lett.* De erre az időre esik a 30 éves bérletek megalakítása és *a tanyák újabb telepítése is.*

A Bach-korszak alatt nagy ügyek foglalkoztatták a várost: „a vasút tiszai áthidalása, a Maros levezetése, az újszegedi part-lemetszése, a vedresházi átmetszés, a városnak az árvizek ellen való biztosítása, illetőleg a percsorai Tiszaszabályozó társulatnak megalakítása“.

Legjelentősebb volt e kor alkotásai közül a vasúti forgalom megnyitása, mely nagy mértékben emelte a város idegenforgalmát. A vasúti forgalom megindulása az utcák kövezését vonta maga után, hogy az élénk gabonapiac, a rókusi esontlisztgyár és az 1856-ban épült „Kiviteli gözmalom“ vasúti forgalmát könnyebb legyen lebonyolítani.

A királyi pár alföldi utazásának hírére alakult fogadás-rendező bizottság a város szépítését tűzte ki feladatául. Rendrehozták, feltöltötték a gabonapiacot, a főbb utcák pallózárdáját kőjárdával cserélték fel. De *a királyi pár látogatásának legnagyobb eredménye az volt, hogy a szegedi vár erődtámaszának legnagyobbat jele megszűnt és az „eddig tilalom alatt álló lőtéren az építkezéseket megengedték“,* ami a város további belső fejlődésének legnagyobb akadályát hárította el.

A forgalmat emelte az 1858. évben megnyitott *vasúti híd is,* mert ezzel a Temesvár felé való összeköttetés nyílt meg.

Tervbe vették a Maros szabályozását is, hogy a hajózás Sze-

ged—Arad közt meginduljon. Ez a terv azonban a Maros-torkolatnak Vedresháza alatti átmetszésbe vezetése miatt aggodalmat keltett. Ezt a kérdést azonban a tiszai áthidalás eldöntötte; mert a terv keresztülvitele esetén két hidat kellett volna építeni. *Az új híd és a pályaudvar azonban az alsóvárost a Tiszától teljesen elzárta.*

Az 1863. évi inséges esztendő enyhítésére a pest—szegedi hajózási és öntözési csatorna terve újból felmerült, de újra nem lett belőle semmi. *Az alföld—fumei vonal szegedi szakasza* azonban ebből az alkalomból készült el.

A vasútvonal kiépítésének jelentősége az 1866-os porosz háború alkalmával azonnal mutatkozott. A délvidékről jövő ezredek itt szálltak vonatra, ami a forgalom nagy fellendülését vonta maga után.

1868-ban újra kísértett a hajózó csatorna gondolata, mert a bő termést a raktárak nem voltak képesek befogadni, a vasút pedig nem győzte szállítani. De most se valósult meg.

De a kulturális központ fejlesztése is újra előtérbe került. Tanítóképzőt, leányiskolát, gazdasági és jogakadémiát kért a város. „*hogy Szeged az Alföld népének igazi Athénéje legyen*“.

1873-ban jelent meg Kelety Károly: Hazánk és népe c. munkája, „melyben Szeged, a városiaság tekintetében, a 88-ik helyre van sorolva s eléje helyezve nagyon sok felvidéki, kisjelentőségű városka. Ez bántólag, de egyúttal bátorítólag hatott“. Hirtelen olyan rohamos fejlesztési láz fogta el a várost, hogy minden eddigi mulasztást pótolni akart. Felmerült az állandó híd, a parterődtítés, a rakodópart és körtöltés építési terve, nem is szólva a megvalósításra váró kulturális feladatokról. A belső szépítés is előtérbe nyomult. Kövezték a Széchényi-teret, fásították a Dugonics-sétányt s városias bérházakat építettek. Ide akarták helyezni a megye székhelyét s Újszegedet is a városhoz akarták csatolni.

A sok terv közül azonban csak kevés valósult meg. Újszegedet 1877-ben úgy elvitte a víz, hogy 111 házából csak 7 maradt meg. *A város lejtőmérézése következtében a legmagasabb vízállásnak megfelelő jelzőtáblák sok helyen a házak eresznél voltak elhelyezve.*

Mindenki kétkedve nézte a táblákat, csak Osztrovszky József érezte előre, amj menthetetlenül be fog következni. „Örvendek szülővárosom szép fejlődésén, de szívem szorul, ha a jövőt tekintem; mert a szabályozások következtében a Tisza árja Szegedet megsemmisíti. A szerencsétlenség be fog következni, nem ugyan a Maros áradásától, mint azt a szakértők folyton emlegetik, hanem a Tiszától, melynek vízszíne a szabályozások óta immár 1 ölön felül emelkedett. Talán vétkezem is, amidőn a város fejlődése szempontjából egyúttal azt is mondom, hogy *Szegedből addig nem is lesz igazi rendezett és szép város, míg a víz ott tabula rasa nem csinál.* Nem kicsinylem ugyan fejlődését, de a *haladásnak ott annyi óriási akadály van, hogy azokat csakis egy nagy katasztrófa háríthatja el.*“

És az akadályokat a katasztrófa csakugyan elhárította. 1879 március 12-én éjjel a régi Szeged megsemmisült: 5723 házából 5458 puszt

tult el; egész Szegeden 265 ház maradt meg. Még a középületek egy része is elpusztult.

A mai Szeged. Március 12-én vitte el a víz Szegedet, de már 18-án a törvényhatóság életjelt adott magáról. Ez alkalommal fogadta el az élniakarás első jeleként azt a 15 pontból álló indítványt, melyet Reizner János főjegyző, a város történetének későbbi írója terjesztett elő. Ez az indítvány „kívánta a megfelelő védvonalak fölállítását, a megyei székhelyet, laktanyák építését, ötmillió forint államsegélynek és tízmillió forint kedvező építkezési kölcsönnek engedélyezését, építkezési tanács fölállítását, az árvízkárosultak és az építkezések adómentességét, hat hónapi moratórium megadását és azt, hogy bizottság küldessék ki a károk felbecslésére és a szabályozási tervek készítésére“.

Természetesen megindult a bűnbak keresése is. A szegediek a Felső-Tisza-szabályozásban, a torontáli vasúttöltésben keresték a hibát, a szakértők a Maros torkollásában, melyhez Szeged ragaszkodott, hogy a marosi emporium jellegét el ne veszítse. Hogy kinek volt igaza, nehéz eldönteni. De hivatalos helyen nem is ezt tartották a legfontosabbnak. Ahogy 1712-ben *okszerű intézkedéssel* újra építették a várost, ezt tették most is. A király látogatásakor szállóigévé lett de soha el nem hangzott szó: Szeged szebb lesz, mint volt: a város rekonstrukciója érdekében hozott törvényekben testesült meg. *Ezek a törvények lettek az új települési tényezők.* (25)

A királyi biztos kinevezéséről szóló 1879. évi XX. t.-c. indokolásának utolsó bekezdése szabja meg azt a földrajzi feladatot, amely Szegedet a pusztulás előtt jellemezte s amely profécia volt a jövőjére is. „Azon meggyőződéstől vezetve ajánlom e törvényjavaslatot elfogadásra, hogy *Szeged városnak, mint nagy magyar kereskedelmi és ipari városnak mielőbbi újraépítése* nemcsak helyi, de országos érdek is és hogy erre egyik nélkülözhetetlen eszközt ez a törvény teremti meg.“

Ez vezeti be azokat a törvényeket, amelyek Szeged mai kialakulásának tényezőivé lettek.

Legfontosabb ezek közül az 1879: XIX., mely a város rendezése szempontjából elkerülhetetlenül szükséges kisajátításokról; az 1879: XX., mely a királyi biztos kinevezéséről és hatásköréről, az 1880: XVI., mely Újszegednek Szegedhez csatolásáról szól. A többiek a város rekonstrukciójához szükséges fedezet előteremtéséről, hatósági épületek emeléséről, vízszabályozó társulatokról és a vízszabályozásról szólnak, szóval olyan intézkedéseket tartalmaznak, melyek az újraépítéshez és a további biztonsághoz szükségesek.

A királyi biztos kinevezéséről szóló 1879: XX. t.-c. 5. §. c) pontja a királyi biztos hatáskörébe utalja „a város újraépítési tervének és az annál alkalmazandó építészeti rendszabálynak megállapítását“-t. *Ez az az intézkedés, amely az évszázados tapasztalatok alapján települt út- és folyómenti településű régi Szegedből, sok helyen a régi tapasztalatok figyelembevételével a mérnöki tervek szerint készült mai Szegedet megalkotta.*

1879 július 21-én utasította a királyi biztosság a folyammérnök-séget, hogy a város biztosítására szükséges körtöltés tervezetét készítse el. A három alternatív tervezet közül az augusztus 20-i minisztertanács a ma tényleg meglévő körtöltés-vonalat válsztotta, amely az akkor még meglévő makkoserdőn belül feküdt. Ennek a tervnek elfogadásával egyidejűleg elvetették a külföldi szakértők tervét, amely azt kívánta, hogy a város egész területe a Tisza legmagasabb vízállása felett 16 cm-rel töltessék fel. Az előbbi elfogadását s az utóbbi elvetését valóban indokolta a nagy költségen kívül a következő évi áradástól való félelem és az, hogy a körtöltés létesítését és a fokozatos feltöltést más külföldi vélemény is támogatta. A körtöltés készítését azonnal meg is kezdték és annak magasságát az 1879. évi víz felett 1,5 méterrel építették, úgyhogy a korona domborisága még ezt a magasságot 32 cm-rel növelte. A szegedi vízmérce 0 pontjának 73 808 méter magasságához mérten a körtöltés tengerszín feletti magassága 83 768 méter. (Az 1895. évi árvíz után azonban ma már nem tartják ezt a vonalat feltétlen alkalmasnak a biztos védelemre.)

A károsultak segélyezésénél már előre látszott nagy körvonalaiban az újjraépítés irányelve, mely a házak típusát is ellentmondást nem tűrő módon állapította meg. Az indokolás szerint „az adakozók azért adták könyöradományaikat, hogy egyrésről Szeged város polgárai között a vízár által okozott nyomor enyhíthetessék, másrésről pedig azért, hogy *Szeged városának újjáteremtése előmozdíttassék*“. A főcél az képezvén, hogy *Szeged mielőbb teljesen szilárdan és bizonyos fokig a kor igényeinek megfelelő modorban épüljön újra fel*, ugyanazért, midőn gondoskodva lett, hogy a polgárok segélyeztessenek, másfelől oly kikötéssel kellett ennek történnie, hogy *házaikat az illető városrészeknek megfelelő terv szerint építsék fel...*“. Ezek az irányelvek vezették az új város tervezőjét: *Lechner Lajost*. Ezek az irányelvek egyúttal a mai Szeged kialakulásának tényezői is. A város újjraalakítására készített terv magyarázata szerint hat szempont volt a tervezéskor irányadó: 1. *az árvíz elleni biztosítás*; 2. *a jelennek és a jövő fejlődésnek megfelelő helyes beosztás és építési szabályok megállapítása*; 3. *a közlekedés, forgalom és kereskedelem érdekében szükséges átalakítások*; 4. *egészségügyi intézkedések*; 5. *közkertek és középületek elhelyezése*; 6. *esztétikai szempontok*.

Az árvíz elleni biztosítást szolgálta a fentebb már említett körtöltés, amely a tervezet szerint karöltve járt a város egyes részeinek feltöltésével. Az egész terület feltöltése a hihetetlen térszíni különbségek miatt lehetetlen volt, hiszen voltak olyan helyek, ahol hét méternél mélyebb gödrök tátongtak. Ezért tehát csak az új várostervben előre kijelölt utakat töltötték fel. A mai utcabeosztás tulajdonképen az árvíz elleni védekezést is szolgálja. A körtöltésen belül a Tiszaparttól a Tiszapartig haladva félkörben övezi a belső részt a nagykörút, melynek magassága a vízmérce 0 fokához mérten 7 m. Ezen belül a kiskörút 8-20 méter magasságával a belvárost védelmezi. A Tiszapart töltés-magassága 8-85 méter. Ezeket a körutakat nagy sugárutak kötik össze, melyek a körtöltéstől befelé fokozatosan emelkednek. A sugárutakat a

körutakon kívül egyenes utcák kötik össze egymással s a város bármely pontján gyorsan megközelíthetők. Ez a beosztás tehát a víztől mentesített széles utakkal és körúttal még a körtöltés átszakadása esetén is alkalmas a védelemre. A közbeeső területek feltöltése fokozatosan lett volna megvalósítandó, ami a háború kitöréséig meg is történt, de azután csak a múlt esztendőben kezdődhetett újra.

A város *szabályozása* szoros összefüggésben áll az árvízvédelmi intézkedésekkel, de kiindulási pontját a régi település képezte. A vár mellett települő palánki városrész beosztása csak kissé módosult, a mai Széchenyi-tér déli, nyugati és északi részének utcavonalai nagyjából megmaradtak, de az alsóváros és felsőváros egyes részei nyom nélkül eltűntek. Az alsóváros legrégibb településnek látszó háztömbjei szabályosan megmaradtak, de a vízállások miatt girbe-gurba utcák és a felsőváros mocsarak közé épített régi háztömbjei kisajátítottak. Innen van, hogy míg a belváros régi beépített területei a mai térképeken is többé-kevésbé ugyanazt a térképet nyújtják, a többi városrészben az eltüntetett mocsaras vidéken húzódó régi útvonalak és háztömbök az új térképen nehezen lelhetők fel.

Az árvíz alkalmával összedőlt házaknál szerzett tapasztalatokat az új építési rendszabályoknál figyelembe vették. *Szülárd alapozás és falazás, tűzbiztonság és tisztaság* azok a követelmények, melyeket az építkezésnél megköveteltek s ami a régi Szeged építkezési anyagainak, a sarat, vályogot (ha nem is egészen) nádat, sást és gyékényt kizárta a város területéről. Természetesen egyöntetű követelményekkel a város minden részén nem léphetett fel. Így az egész területet építkezés szempontjából három részre osztotta: a külvárosok (nagykörúton kívül), ahol a kő- és téglalapra a legmagasabb víz felett 16 cm-rel vályog is használható; a két körút köze, ahol csak téglavagy kőépületek építhetők, cserép- vagy zsindelytetővel; és a kis-körúton belőli rész, ahol emeletes házak csak cseréptetővel építhetők. Mondani is felesleges, hogy a néprajzi szempontból figyelmet érdemlő építkezés a körtöltéssel határolt részről teljesen kiszorult.

A közlekedés, forgalom és kereskedelem érdekében szükséges átalakítások nagyobb része az utcahálózat és a vízvédellel egyetértésben lett megoldva. Legfontosabb tényezőnek a Tiszapartot tartották s ezért egész hosszában rakparttá alakították. De szükséges volt a vasúti áthidaláson kívül egy közúti híd létesítése is, mely a temesvári országúthoz csatlakozzék. A közlekedés szempontjából legfontosabb sugárutakat és a körutakat is a kikövezési tervzetbe felvették. Ezek az intézkedések kiegészítették a már addig is meglévő vasúti intézményeket.

Egészségügyi szempontból a már meglévő gázvilágítás mellett villanyvilágítást, csatornázást, a város területén lévő vízesebb területeken befásított köztereket és vízvezetékét létesítettek. Néhány nagyobb vízállós területet pedig tóvá kimélyítve, a vadvizek mindenkor leveztetésére meghagytak.

A középületeket úgy helyezték el, hogy a város minden részéből egyaránt könnyen megközelíthetők legyenek s a beépítés alá kerülő telekrészekben mintegy csábítsanak az építkezésre.

A középületek elhelyezésénél s általában az egész rendezésnél érvényesültek a megállapított esztétikai szempontok.

Ha egy pillantást vetünk is a térképre, meggyőződhetünk róla, hogy ez a rendezési program tulajdonképpen csak a körutakon belől forgatta föl gyökeresen a város XIX. század derekának képét. A körutakon kívül az alsóvárosi, móra- és rókusi részek, szabályozva ugyan, de jórészt megmaradtak, csak a felsővárosi rész módosult alaposabban.

Az egész tervzet négy év alatt készült el és kerekén 33.000.000 (32.909.192) frt-jába került az államnak, városnak és a magánosoknak. Ekkora összeggel vetették meg az alapját az új városnak. Ez a beépített összeg 1899-ig 48.268.053 frtra emelkedett s így kerek számban 100.000.000 K volt az értéke azoknak az épületeknek, melyek a XX. századra virradó Szegedet díszítették.

De ezeknek a költségeknek beruházása váltotta valóra Tisza Lajos grófnak, Szeged újrateremtőjének a búcsúzás pillanatában tartott beszédében lefektetett jóslatát:

„Szeged akkor már senki által kétségbe nem vonhatólag az országnak második, az Alföldnek pedig első városa, nemcsak népességre és kiterjedésre, de tekintélyre és befolyásra is. *Központ, amelybe összefutnak az állami közigazgatás egyes ágainak szálai az Alföld nagy vidékéről. Gyűpontja a tudományos műveltségnek, a szellemi haladásnak, forrás, melyhez tolul az egész Alföld ifjúsága, hogy tudomány-szomját olthassa.*

„Gócponjtja az alföldi kereskedelmi forgalomnak és iparnak, hol a mezőgazdaságnak vasutakon, folyókon és tengelyen szállított nyers-terményei megállapodnak, hogy első átdolgozásukat itt nyerve, mint félkészítmények és iparcikkek folytassák útjukat a világpiaconkra“.

Hogy Tisza Lajos szavai a próféta szavai voltak és Szeged tényleg mezőgazdasági jellegének megóvása mellett ipari és kereskedelmi központtá lett, azt szerencsém volt „Szeged közgazdasága“ c. füzetemben, a történelmi fejlődés alapján kimutatni. A város mai fejlődését a körtöltésen belől lévő beépítetlen területek helyett, hivatalosan a töltésen kívül vezetik le. Ilyen új telepek: A rókusi állomás mögötti: Aigner Károly-telep, a Tápé felé eső: Somogyi-telep, és a most Újszőregnek keresztelt Pillichfalva.

A trianoni béke újra *határvárost* csinált Szegedből, amely a béke következtében egész gazdaságföldrajzi vonzásterületét elvesztette, ami gazdasági életén a konjunkturák idejének leáldozásával már ma is erősen meglátszik. De ha a régi természetes vonzási köre felé az egészen természetellenesen elterelt forgalom újra felvehető lesz, gazdasági felüldülése nem maradhat el.

Addig is teljesíti azt a hivatást, melyet évszázadokon át iskoláival betöltött. Ha ma nem is hathat az elszakított területek mindég ide vonzó lakosságára a régi értelemben, az egyetem idehelyezése révén,

mint *kulturális végvárnak* régi jogai címén is nagy kötelességei vannak.

Banner János.

E cikk megírásához Reizner János, Szeged története I–IV, továbbá Kulinyi Zsigm.: Szeged újkora c. munkáit használtam adataim forrásául. Könnyű volt a munka ott, ahol e kiváló monográfiák adatait úgyszólván csak más szempontok szerint kellett csoportosítani. Az érdem tehát az övék. Egyéb felhasznált munkákra a megfelelő helyen hivatkozom. — *Megjegyzések a térképhez.* A térkép Szeged sz. kir. város szabályozási tervszete alapján készült. Az 1712-6s település a De la Croix, az 1747-es a Kaltschmidt, az 1778-as a Balla Antal, az 1850-es a Bainville és az 1879-es a szabályozási tervek előtti térkép adatait tüntetik fel. Az 1712-6s állapot megrajzolásánál, különösen a felsővárosi részek berajzolásánál az 1879. évi árvíz július 24-i vízállását feltüntető térkép nyújtott segítséget, ahol a vízből kiálló legmagasabb pontok könnyen szemléltethetők. Itt a felső város kettős tagozódása — egy útmenti és egy vízmenti községre — erősen szembetűnő. A térképet Bálint Alajos egyetemi gyakornok úr rajzolta útmutatásom alapján, melynek egy általam hibásan megállapított adatát Keresztes Sarolta tanárjelölt k. a. szíves közlése alapján javítottam ki. Mindkettőjüknek ez úton mondok köszönetet.